

Я.В.Верменич (Київ)

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ІСТОРИЧНОЇ УРБАНІСТИКИ

Головними осередками цивілізації впродовж тисячоліть виступають міста. Історія містобудування, способів самоорганізації міських спільнот, становлення специфічної міської культури є одним з найцікавіших аспектів історичного знання. Разом з тим історія співжиття людей у містах становить невичерпне джерело відомостей про розвиток виробництва, поділ праці, про специфіку "ділового спілкування". Упродовж віків міста відігравали роль політичних, адміністративних, культурних, релігійних центрів країн і

регіонів. Саме у містах концентрувалися унікальні історико-культурні цінності, які нині є ланцюгом, що з'єднує минуле, сучасне і майбутнє. Кожне місто - це водночас мікромодель Всесвіту і макросвіт окремої людини, окультурене соціальне середовище, матеріальний вияв життєдіяльності певної суспільної системи.

Саме тому історія міст посідає чільне місце в тих галузях історичного знання, де в основу дослідження закладаються просторово-географічні ознаки. Йдеться насамперед про історичну регіоналістику, яка ставить своїм завданням нагромадження і популяризацію наукових знань про певний край (регіон, область, місто, село). Історика-регіоналіста передусім цікавлять сутнісні характеристики регіону та його специфіка, що знаходить свій вияв у особливостях колонізаційних, міграційних, модернізаційних, соціальних, демографічних, екологічних та інших процесів на даній території. Природно, що історія міст і сіл як соціального, політичного, економічного, культурного, релігійного середовища та відповідних архітектурних і побутових комплексів становить ядро історичної регіоналістики.

Багатовіковій історії міст присвячено велику кількість літератури, однак теорія містознавства, його понятійний і категоріальний апарати лишаються, принаймні в Україні, слабо розробленими. Чимало неясностей і розбіжностей існує в системі визначення віку конкретного міста, оцінки історичної значимості міської топоніміки. Відсутні методики розрахунку допустимих навантажень урбанізації, транспортного тиску на старовину, що підлягає збереженню й оновленню. Навіть критерії віднесення певного населеного пункту до міст неусталені.

Зусилля істориків, теоретиків архітектури, містобудування, культурологів слабо координуються. Тенденція розгляду пам'яток містобудування в руслі дослідження пам'яток архітектури звужує межі першого поняття, стає на заваді розвитку урбаністики як комплексної сфери наукового пошуку.

Слабка розробленість теоретичних проблем містознавства в Україні випливає насамперед з її багатовікової бездержавності та розчленованості. Держави-метрополії були мало зацікавлені у справді науковому дослідженні міського життя в Україні, оскільки його виразні національні особливості руйнували імперські міфи, що ґрунтувалися на невизнанні українського етносу як такого. Особливо негативну роль відіграли пропаговані радянською владою аксіологічні (інструментальні) підходи до міської історико-культурної спадщини, внаслідок якої міська топоніміка виявилася вкрай перевантаженою назвами, пов'язаними з комуністичними знаками і символами, а історія міст втрачала національні ознаки й перетворювалася на апологію діяльності правлячої комуністичної партії. Будь-який акцент на національних аспектах життєдіяльності міських спільнот у кращому разі кваліфікувався як самозамилування старовиною, а в гіршому - як прояв буржуазного націоналізму.

Сьогодні кожне історичне місто виступає як складний, багатофункціональний соціальний організм, в якому химерно переплітається старе і нове, природне і рукотворне. Завдання модернізації тут часто входять у конфлікт із потребами збереження й охорони старовини. Щоб осучаснити історичні міста і водночас не порушити зв'язок століть, потрібно не лише враховувати увесь комплекс естетичних вимог, але й перебувати у всеозброєнні історичного знання.

У кожному історичному місті є пам'ятки, які створювались із суто утилітарними цілями, але з плином часу стали свідками світовідчуття поколінь, втіленими у камені символами певної доби в історії народів. Кращі з них є частиною архітектурного літопису людства. Ніякі модернізаційні завдання, навіть продиктовані турботою про комфорт нинішніх жителів міста,

не можуть мати пріоритет перед завданнями збереження для майбутніх поколінь архітектурного образу минулих епох.

Свого часу академік Д. Лихачов порушив питання про засади культурної (моральної) екології. Між біологічною й культурною екологіями, вважав він, немає чіткої грані. Ландшафт і пам'ятник входять в душу останньої в їх гармонійному поєднанні, збагачуючи уявлення про прекрасне. А проте, зауважував Лихачов, питання моральної екології "не тільки не вивчається, воно навіть не поставлене нашою наукою як щось цілісне і життєво важливе для людини"¹.

Недавні дискусії щодо Софії Київської й сучасної інфраструктури у безпосередній близькості від шедеврів світового значення засвідчили пробудження у значної частини суспільства відчуття культурного середовища та його впливу на людину. Історична наука може і повинна озброювати екологів культури чіткими уявленнями про ті межі, які не можна переступати, оновлюючи обличчя історичних міст. Одним з першочергових завдань для неї є осмислення засобами науки містобудівної практики, дослідження ритмів міського життя та його етнічної картини на різних етапах, висвітлення політичних і національно-культурних процесів, що відбувалися в містах упродовж століть.

Дана стаття не претендує на осмислення проблеми історичних міст в усій її багатогранності - це завдання під силу лише великим колективам дослідників. Автор намагається лише окреслити в загальних рисах власне бачення завдань історичного містознавства. Ряд статей з даної проблематики, написаних автором у співавторстві з відомим знавцем проблем міської історико-культурної спадщини П.Троньком, спонукали до спроби бодай побіжного окреслення проблемного поля історичної урбаністики.

* * *

В сучасних умовах, коли глобалізаційні процеси роблять умовними державні кордони й істотно обмежують державний суверенітет, окремі міста виявляються значно глибше інтегрованими у світову економіку, ніж країни, до складу яких вони входять. Міста дедалі більше стають самодостатніми суб'єктами розвитку власної території. Їх роль не обмежується концентрацією людських, фінансових, інфраструктурних, організаційних ресурсів. Оскільки ці ресурси організовані у загальносвітову мережу, "ми тут маємо справу з новим ресурсом всередині нової структурної організації світу". Сильний гуманітарний розвиток міст, зазначає Л.Парцхаладзе, надійний шлях подолання провінційності національної еліти. А це означає, що роль учених, істориків, архітекторів у міських процесах має бути незрівнянно більшою².

Наукове містознавство в глобалізованому світі виконує як містоформуючу, так й охоронну функції. Кожне місто є природно-техногенним комплексом, складовою частиною ландшафтною сфери, перетвореної зусиллями багатьох поколінь людей. Його основу становлять техногенні комплекси - оборонні вали, рови, стіни, житлові будинки, промислові і культові споруди, водосховища з греблями, мости тощо. Але загалом місто - це не лише вписані в природний ландшафт споруди різного призначення, а й своєрідні форми співжиття людей, осередки цивілізації, центри культурного притягання. Міське історико-культурне середовище - це завжди уособлення національного духу, вияв історичної пам'яті народу (або історичного безпам'ятства). Нашарування залишків різних епох створює своєрідну ауру, яка допомагає збагнути зв'язок часів і наступність поколінь. Навіть якщо на перший погляд це нашарування уявляється еkleктичним, порушення гармонії, що склалась історично, загрожує значними втратами.

Саме тому в цивілізованому світі проблема історичних міст перебуває у центрі державної і громадської уваги. Київ був у числі перших, хто підтримав на початку 70-х рр. ініціативу Кіото про створення Асоціації історичних міст. Нині Всесвітня ліга історичних міст (WLHC) є впливовою міжнародною організацією, яка опікується насамперед завданнями охорони міської історико-культурної спадщини. Ці ж проблеми перебувають у полі постійної уваги Асоціації європейських міст (Eurocities), Міжнародного союзу місцевих влад (IULA), Організації об'єднаних міст (UTO) тощо³.

У кожній країні, яка поважає своє минуле, існує власна система пам'яткоохорони. У Великобританії, наприклад, функціонує Національний форум історичних міст, систематично проводяться огляди та комплексні обстеження міст з метою збереження їх спадщини й туристичного освоєння. У США і Канаді спеціалізовані комісії й асоціації при департаментах штатів, урядах провінцій та муніципалітетах розробляють перспективні бізнес-плани використання історико-культурних об'єктів міст та їх збереження, здійснення контролю за переобладнанням, знесенням і будівництвом споруд в історичних зонах⁴.

В Україні робота по науковому освоєнню, охороні та використанню містобудівної спадщини проводиться під егідою багатьох наукових установ, зокрема інститутів історії України та археології НАН України, Центру пам'яткознавства НАН України й Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, Київського науково-дослідного інституту теорії та історії архітектури і містобудування, Українського державного інституту проектування міст ("Діпромісто"), Державного науково-дослідного інституту будівельних конструкцій Інституту архітектури, Львівського інституту "Укрзахідпроектреставрація", Національного університету "Львівська політехніка" тощо. Розпочато процес створення на базі сучасних інформаційних технологій банку даних про історико-культурну спадщину України. Проте термінологічний інструментарій вітчизняного містознавства лишається не досить унормованим.

Система понять, які дають можливість визначити місто як функціональну і пізнавальну систему, а також охарактеризувати структурні особливості його підсистем (території, населення, господарства, культури тощо) фокусується навколо ключового поняття "місто". Хоча його походження сягає сиової давнини, чіткої дефініції міста немає й досі.

Поняття "місто" поряд з "градом" уже фігурувало у "Повісті времінних літ". "Градами" на Русі називались укріплені фортеці та замки-вотчини ("Вишгород град Вользін"), містами - здебільшого поселення навколо них, пізніші посади. С.Юшков ототожнював з "бургами" лише власні князівські гради, які він типологічно відрізняв від ТЗВ. "племянних" і тих, що перебували в загальній адміністративній системі землі⁵. За Б.Грековим, князівський замок-фортеця з гарнізоном - це ще не місто, містом він стає тоді, коли у фортеці чи навколо неї починають селитися ремісники, а їхня продукція стає товаром⁶.

Чимало дискусій у різний час точилося навколо співвідношення понять "град" і "городище". Кількість відомих давньоруських городищ обчислюється тисячами. Ще у XVIII ст. польський етнограф А.Чарнецький (3. Доленга-Ходаковський) зібрав відомості про 15 тис. городищ. Він убачав у них насамперед святилища. Інші дослідники позначали поняттям "городище" укріплені форпости і просто міста⁷. Нині це поняття найчастіше вживається як збірне; ним об'єднують залишки укріплених поселень, починаючи від неолітичних і кінчаючи феодальними градами, святилища родових общин, протоміста. Одне з найдавніших на Русі Київське городище являло собою і господарсько-

адміністративний, і релігійний центри, і систему фортифікаційних споруд. Городище-замок перетворювалось на місто в ході розвитку торгівлі та ремесел.

Типологія українських міст належним чином не розроблена. Щодо міст XVIII ст., приміром, існує тенденція віднесення до великих тих міст, в яких ремісники становили не менш 50% населення; ті, де вони становили 40%, відносять до середніх, від 20 до 30% - до малих. Навряд чи це досить об'єктивний критерій віднесення певного поселення до розряду міст; в усякому разі він далеко не всеосяжний. Необхідно, як вважають фахівці, брати до уваги спеціалізацію міст, їх стратегічне розташування, наявність релігійних святинь, культових споруд, функціонування органів влади, системи освіти тощо⁸.

У XIX ст. критерії віднесення певних населених пунктів до категорії міст у різних країнах також визначалися по-різному. Міжнародні статистичні конгреси рекомендували як чисельний критерій для міст 2000 жителів. Такий критерій був прийнятий в Австрії, Франції, Шотландії. Але в Бельгії, приміром, містом вважався населений пункт з 5-тисячним населенням, у Швейцарії, Іспанії, Ірландії - з 10-тисячним. В Україні чітких критеріїв не було взагалі. Тут, особливо в південній частині, було чимало сіл, одна вулиця в яких тягнулася на кілька кілометрів, а кількість жителів обчислювалася тисячами. Чимало труднощів виникало у зв'язку з нечітким визначенням меж міста, з проблемою віднесення до нього прилеглих хуторів тощо. Одні й ті самі передмістя то причислялися до міської території, то вилучалися⁹. Внаслідок цього порівняльні дані про кількість міського і сільського населення на різних історичних етапах можуть бути лише приблизними.

Єдиних підходів до визначення міста у світовій практиці і досі не існує. У багатьох країнах надання поселенню міського статусу закріплюється законодавчо. Але є чимало і таких країн, де при віднесенні того чи іншого населеного пункту до категорії міст прийнято орієнтуватися лише на чисельність населення. Організація Об'єднаних Націй пропонує відносити до міст поселення з кількістю жителів понад 20 тис, але цей критерій витримується далеко не скрізь. В Україні, приміром, найменше місто Угнів Львівської області має всього 1,2 тис. жителів. Єдиного, загальноприйнятого визначення міста поки що не запропонувала жодна з наук, які цим займаються. Економісти критерієм міста вважають характер основного джерела засобів існування населення, географи - морфологічні особливості території, соціологи - наявність і функціонування окремого міського співтовариства. Критерії поділу населення на міське і сільське в різних країнах різні і не завжди чітко визначені.

Своєрідний метод "соціальної діагностики" у містобудуванні має включати вивчення історії заселення й освоєння даної території, того, як складався і змінювався соціальний склад місцевого населення в минулому, чим займалися, які традиції успадковували люди, що там жили, як відбивалися зміни населення на організації життєвого середовища. Особливо важливим уявляється вплив управлінських рішень на формування соціального профілю міст. Шляхом спеціальних ситуаційно-біографічних інтерв'ю легко з'ясувати, як люди сприймають середовище, в якому живуть, наскільки вони прив'язані до збережених (або навпаки, стертих з лиця землі) слідів минулого, як ставляться до новобудов. Такі дослідження стимулюватимуть тих, хто формує обличчя міст, змусять більш дбайливо ставитися не лише до ландшафтів і містобудівної спадщини, а й до людей, які становлять ядро соціокультурного потенціалу місцевих міських спільнот.

Управління такою розгалуженою геосистемою, якою є сучасне місто, ставить завдання виняткової складності. Доводиться постійно дбати про оп-

тимізацію її промислових, транспортних, торгових, культурних, наукових, адміністративно-господарських функцій і водночас - про гармонію сучасної інфраструктури та завдань збереження історико-культурної спадщини. Чим більший вік міста, тим складніше узгоджувати містообслуговуючі й містоохоронні функції. Цим продиктоване виділення історичних міст в окрему категорію, яка потребує особливої уваги до інформації про стан містобудівної спадщини, проблем її вивчення й охорони.

Поняття "історичне місто" з'явилося в лексиконі політиків, істориків, пам'яткознавців порівняно недавно. Чітке усвідомлення того, що принципи, якими необхідно керуватися при консервації й реставрації історичних пам'яток, повинні визначатися спільними зусиллями міжнародного співтовариства і що кожна нація має дбати про їхнє застосування у рамках власної культури і традицій, вперше було чітко висловлене у Міжнародній хартії, прийнятій II Міжнародним конгресом архітекторів і технічних спеціалістів з питань історичних пам'яток, який проходив у Венеції з 25 по 31 травня 1964 р. ("Венеціанська хартія"). Хартія чітко визначила зміст категорії "історична пам'ятка". "Поняття історичної пам'ятки, - зазначалося в ній, - включає в себе як окремі архітектурні твір, так і міське чи сільське середовище, що мають характерні властивості певної цивілізації, особливого шляху розвитку, або ж історичної події"¹⁰. Отже, історія міст вводилася в контекст історичного пам'яткознавства як спадщина, за збереження якої кожне покоління несе свою частку відповідальності перед майбутнім.

Питання охорони історико-культурної спадщини міст регулюються цілим рядом міжнародних угод, прийнятих з ініціативи Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО). Серед них насамперед слід назвати Конвенцію про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини (1972), в якій чітко визначаються об'єкти, що охоплюються поняттям "культурна спадщина". До цієї спадщини належать: пам'ятки (твори архітектури, монументальної скульптури та живопису, елементи або структури, що мають значну універсальну цінність з погляду історії, мистецтва, науки); ансамблі (групи самостійних чи об'єднаних будівель, архітектура, спільність або зв'язок з пейзажем яких становить значну універсальну цінність), визначні місця (творіння людини чи спільні творіння людини і природи, а також зони, що включають археологічно визначні місця й становлять велику універсальну цінність з точки зору історії, естетики, етнографії або антропології)¹¹.

Отже, у Конвенції йшлося переважно про захист історично сформованого міського середовища, хоча термін "історичні міста" не фігурував. Зміст поняття "культурна спадщина" приблизно відповідав тому наповненню, яке в сучасній туристичній практиці охоплюється поняттям "історико-культурні ресурси". Відповідно до згаданого документа при ЮНЕСКО був утворений Комітет по охороні всесвітньої культурної і природної спадщини, який складає списки найцінніших пам'яток світової культури і надає державам-учасникам Конвенції міжнародну допомогу для забезпечення їх схоронності. До цих списків у 1990 р. було занесено дві пам'ятки - Софійський заповідник і Києво-Печерську лавру, а в 1998 р. - історичний центр Львова.

У 1976 р. з ініціативи ЮНЕСКО було прийнято Рекомендацію про збереження і сучасну роль історичних ансамблів, в якій ідеї Конвенції дістали дальший розвиток. Поняттям "історичний або традиційний ансамбль" охоплювалася сукупність будівель, споруд і відкритого простору, що становить певну цілісність і являє собою цінність з археологічного, архітектурного, історичного, естетичного або соціокультурного поглядів. Особлива увага зверталася на захист, збереження, реставрацію, відновлення таких ансамблів. Для

містобудівної практики особливе значення мала регламентація нового будівництва, широка пропаганда спадщини і залучення до справи збереження неповторності історичних ансамблів не лише фахівців, а й широких кіл громадськості¹².

Своєрідним доповненням до Венеціанської хартії стала т.зв. Флорентійська хартія, що стосувалася історичних садів. Вона була розроблена Міжнародним комітетом по історичних садах і ландшафтах ІКОМОС/ІФЛА в 1981 р. і визначала статус історичного саду як пам'ятки. Зокрема в ній зазначалося: "Будучи виразником тісних стосунків між цивілізацією і природою, місцем відпочинку, що сприяє роздумам і мріям, сад набуває, таким чином, космічного змісту, ідеалізованого уявлення про світ, "paradis", але який несе в собі відбиток культури, стилю, епохи і, можливо, особистості творця". При цьому підкреслювалося, що будь-який захід по дотриманню, реставрації, консервації чи відновленню історичного саду повинен зважати на всі його елементи. Певні застереження стосувалися й туризму. Якщо історичний сад призначений для відвідування, зазначалось у Хартії, то необхідно розраховувати можливий до нього доступ, щоб зберегти його сутність і культурне призначення¹³.

Таким чином, упродовж 60 - 80-х рр. під егідою ЮНЕСКО було здійснено низку заходів, спрямованих на унормування та збереження природно-культурної субстанції міст, що історично склалися. Проте саме поняття "історичне місто" вперше було зафіксоване як пам'яткоохоронна категорія лише в 1987 р. у спеціальній "Міжнародній хартії про охорону історичних міст". Міжнародна рада з питань пам'яток та історичних місць (ІКОМОС) бачила її призначення у збереженні гармонії індивідуального і суспільного життя, охороні тієї частини міської культурної спадщини, що є пам'яттю людства. Спонукали до цього загрози її зруйнування, пошкодження і навіть знищення під впливом урбанізації, небезпеки втрат культурного, соціального і навіть економічного характеру, що випливають з недбальства і некомпетентності.

Сама дефініція "історичне місто" у Хартії дещо розмита. На її початку йдеться про те, що, "поставши внаслідок більш-менш стихійного розвитку чи за продуманим планом, усі міста світу є матеріальним виявом різних суспільних систем, що існували протягом усього історичного процесу і тому всі вони є історичними". Але далі автори все ж розмежували поняття "місто" й "історичне місто", зауваживши, що Хартія "конкретно стосується історичних міст, великих і малих, історичних центрів і кварталів з їх природним чи створеним людиною оточенням, котрі, крім власних якостей історичного документа, уособлюють цінності, властиві традиційним міським цивілізаціям". Акцент на традиційності означав особливу увагу до тих міст, які пройшли певний, тривалий у часі період історичного розвитку, набувши своєї автентичності.

"Образ міста" - ще одне емне поняття, яке у Хартії визначається як найважливіший об'єкт охорони. Йдеться про історичний характер та сукупність матеріальних і духовних складових, які виражають цей образ, а саме:

а) форма міста, яка визначається мережею вулиць і розплануванням на ділянки;

б) зв'язок між різними міськими просторами: забудованими, вільними й озеленилими;

в) форма і вигляд (внутрішній і зовнішній), обумовлені своєю структурою, об'ємом, стилем, масштабом, матеріалом, кольором і декором;

г) зв'язки міста з навколишнім середовищем, природним і створеним людиною;

д) різні призначення міста, набуті ним у ході історичного розвитку.

Пропонуючи докладний комплекс методів і засобів вирішення проблем історичних містобудівних утворень, Хартія наголошує на необхідності сприяння підвищенню знань про минуле історичних міст, заохочення дослідження їх археології та належного показу знахідок. Щоб залучити до справи охорони усіх жителів міста, слід налагодити дієву програму інформації, починаючи зі шкільного віку. Особлива увага звертається на підготовку фахівців, причетних до охорони, заохочення діяльності пам'яткоохоронних організацій¹⁴.

Всі документи ЮНЕСКО, про які йшлося вище, мають рекомендаційний характер. Держави, які згодні з цими рекомендаціями, мають вводити у своє правове поле відповідні ухвали і створювати власні центри охорони історико-культурної спадщини. У нашій державі з 1992 р. функціонує Український національний комітет ІКОМОСу. Україна співпрацює з Міжнародною радою музеїв (ІКОМ), створеною у 1964 р., а також з Міжнародним центром досліджень у галузі консервації та реставрації культурних цінностей (ІККРОМ, або ТЗВ. Римський центр), який функціонує з 1960 р. З багатьма державами Україна підписала угоди про охорону і збереження культурної спадщини. Поняттям "культурна спадщина" у підписаній у березні 1994 р. угоді між урядами України і США охоплюються культурні заклади, місця історичного значення, пам'ятники, кладовища та меморіали загиблим, а також архівні матеріали, які мають до цього відношення¹⁵.

Поняття "історичний населений пункт", "історичне населене місце" з'явилося впродовж останніх років і в нашому законодавстві. У законі "Про охорону культурної спадщини" (2000 р.) введено терміни "історичне населене місце" та "історичний ареал населеного місця" з відповідними визначеннями. Ознакою історичного населеного місця визнається збереженість у ньому повністю або частково історичного ареалу, а також занесення його до Списку історичних населених місць України. Історичний ареал населеного місця характеризується як його частина, що зберегла старовинний вигляд, розпланування та форму забудови, типові для певних культур або періодів розвитку, а також традиційний характер середовища - історично успадкований вигляд й об'ємно-просторовий устрій історичного населеного місця.

Термін "історичний населений пункт" знаходимо й у новій редакції закону України "Про основи містобудування" (8 лютого 2001 р.). У ньому йдеться про містобудівну діяльність, яка включає "реконструкцію історичних населених пунктів при збереженні традиційного характеру середовища, реставрацію та реабілітацію об'єктів культурної спадщини".

Скільки ж історичних населених пунктів існує в Україні? До недавнього часу на це запитання неможливо було дістати чітку відповідь. У колишній Українській РСР існувало кілька офіційних списків історичних міст, їх число коливалося від 19 до 375. Підготовлений Державним науково-дослідним інститутом теорії та історії архітектури й містобудування на початку 90-х рр. список містив 1399 історичних поселень. Кінець розбіжностям було покладено постановою Кабінету Міністрів України від 26 липня 2001 р., якою затверджено Список історичних населених місць України (міста і селища міського типу) у кількості 401.

Для історичного ареалу кожного населеного місця розробляються й за погодженням з органами місцевого самоврядування затверджуються Держбудом "Правила охорони і використання історичного ареалу" - ними конкретизується його загальний охоронний статус. У межах певного населеного місця може бути виділено один або кілька історичних ареалів. Будь-які містобудівні перетворення в їх межах можливі лише на засадах комплексної реконструкції. Історичний ареал розглядається як окрема, спеціально виділена територія історико-культурного значення із затвердженими межами, яка має

фіксуватися в усіх землевпорядних і містобудівних документах і розглядатися як специфічний об'єкт містобудівного проектування.

Унормування понять "історичне населене місце", "історичний населений пункт", "історичне місто", безперечно, має велике як теоретичне, так і прикладне значення. Робота містобудівників, пам'яткоохоронців, індустрії туризму дістала стрижень, який дає змогу узгоджувати різноспрямовані інтереси, забезпечувати гармонію у співіснуванні старого з новим. Адже кожне історико-культурне середовище не існує саме по собі, воно є частиною динамічної системи, яка забезпечує життєдіяльність людей сьогодні. Неможливо зупинити природний процес відмирання і руйнування старого, та й метод відновлення тут також не завжди ефективний. Але справа честі кожного нового покоління - не тільки зберегти, а й донести до сучасників неповторну ауру первинної планувальної структури кожного міста, осмислити засобами науки його образ і призначення, дослідити ритми міського життя та його етнічну картину на різних етапах, висвітлити політичні й національно-культурні процеси, що відбувалися в містах упродовж століть.

Далеко не завжди завдання узгодження інтересів містобудівників і пам'яткоохоронців розв'язуються легко і природно. Як правило, найцінніші з точки зору історії і культури об'єкти знаходяться в центрі міста, саме там, де проектувальники мріють розмістити найбільш престижні об'єкти міської інфраструктури. Через центр, як правило, прокладаються лінії метро, інші транспортні магістралі. Надто спокусливим буває елементарне звільнення від непоказних споруд, які до того ж потребують великих коштів на підтримання їх у пристойному стані. Але як тільки вони зникають, зразу ж виявляються вади простих рішень. І справа не лише в тому, що втрачаються цінні об'єкти туристичного показу. Руйнується образ міста, єдність природного й історико-культурного середовища.

Для України ці завдання стоять особливо гостро - насамперед тому, що коефіцієнт схоронності міської спадщини у нас в кілька разів нижчий, ніж, наприклад, у Франції чи Іспанії. Географічне розташування на межі "двох світів", двох цивілізацій перетворило наш край на арену спустошливих війн, і в полум'ї їх у першу чергу гинули культурні скарби міст. Багатовікова бездержавність провокувала повстання й революції, які поглинали енергію народу, спрямовуючи її у руйнівне русло. Внаслідок цього цілі століття української історії, приміром XIV ст., майже неможливо досліджувати за вцілілими історичними пам'ятками. Лише поодинокі міста, такі як Львів, Кам'янець-Подільський, Жовква та інші, можуть похвалитися збереженістю середньовічної міської забудови. Збереженню пам'яток не сприяла і політика радянської влади, яка, оголосивши релігію "опіумом для народу", вела лінію на мало не тотальне зруйнування культових споруд. Трагічна доля Михайлівського Золотоверхого монастиря, знищеного 1934 р. - промовистий символ історичного безпам'ятства й освяченого владою варварства.

Методологічні принципи і критерії віднесення тих чи інших населених пунктів до категорії "історичних міст", "історичних сіл" в Україні відпрацьовувалися в ході роботи по створенню багатотомної "Історії міст і сіл Української РСР". У наступні роки, в процесі переосмислення історичної спадщини нашого народу, ці критерії неодноразово уточнювалися. Нині до категорії історичних прийнято відносити всі міста, історія яких налічує понад 300 років, а також всі обласні центри України як такі, що несуть у собі великий культурний потенціал. Зберігається і принцип індивідуального підходу до визначення статусу історичного міста.

Питання критеріїв віднесення того чи іншого населеного пункту до категорії "історичних міст" не зняте повністю і після затвердження Кабміном

Списку історичних населених місць. Адже в цьому списку є нинішні селища міського типу, які у свій час були містами. Чи правомірно, приміром, відносити до історичних міст Гурзуф, Брацлав, Галич, Любар і багато інших селищ міського типу, які сьогодні не потрапляють у категорію міст? Очевидно, що поняття "історичне місто" потребує додаткового унормування; у багатьох випадках це поняття виявиться ширшим, ніж поняття "місто".

На думку П.Тронька, під поняття "історичне місто" мають підпадати ті населені пункти незалежно від їх нинішнього статусу, які акумулюють успадковані від минулого неперехідні соціокультурні цінності, вирізняються автентичністю й оригінальною планувальною структурою, мають власний неповторний образ, що накладає відбиток на всі аспекти їхньої життєдіяльності. Найбільш загальні критерії віднесення населених пунктів до категорії "історичних міст" мають враховувати його вік, наявність визначних історико-культурних пам'яток, його роль як політичного і духовного центру для прилеглої території на певному історичному етапі. Отже, нинішній статус селища міського типу Галича чи Брацлава не повинен перешкоджати віднесенню їх до історичних міст¹⁶.

Хоч дослідження історичних міст в Україні має майже двохсотлітню історію, теоретичні питання містознавства відпрацьовані далеко не достатньою мірою. Виходячи з важливості завдань збереження й охорони містобудівної спадщини в умовах неминучої модернізації історичних міст, правомірним є виокремлення історичного містознавства з комплексу наукових дисциплін, що досліджують міста як природно-техногенні і соціокультурні системи. Об'єктно-предметну сферу історичного містознавства становитиме еволюція міст, пов'язана з розвитком господарства, динамікою населення, культурною традицією. В фокусі уваги, природно, перебуватиме містобудівна, у тому числі архітектурна спадщина, історичний архітектурний простір з відповідним середовищем. Складовою частиною історичного містознавства виступатиме й узагальнений досвід дослідження історії міст.

Виникнення історичного архітектурного простору і відповідного образу того чи іншого міста - результат складного взаємопроникнення ландшафтного та історико-культурного середовища. В усі часи містобудівники намагалися максимально використати особливості ландшафту для створення функціонального й естетично привабливого середовища людської життєдіяльності. Як зазначає Л.Прибега, кожна історична епоха виробила свою архітектурно-пластичну мову, стильову систему, яка визначає характер архітектурного твору, закономірності його форми. Архітектура чітко реагує на перебіг соціальних, економічних, культурних процесів, час від часу відбувається девальвація визначених раніше архітектурно-стильових прийомів та засобів художньої виразності. Відповідно виникала потреба трансформації просторової структури нових об'єктів, модернізації їх архітектурно-пластичного рішення, конструктивного зміцнення, а то й використання не за первісним призначенням. Неодноразові перебудови з відступом від первісного задуму в термінах історико-архітектурної науки оцінюються як спотворений твір¹⁷.

Втім, для фахівців значення має не стільки архітектурна форма пам'ятки (яка створює можливість пізнання минулого шляхом художньо-образного сприйняття), скільки її матеріальна структура - будівельний матеріал, система зведення, організація конструктивного остова. Оскільки відтворити матеріальну структуру пам'ятки в принципі неможливо, відбудовані собори у кращому разі є просто копіями. З цього погляду руїни, які є автентичними, дають науково-історичної інформації більше, ніж відтворені сучасними засобами пам'ятки.

Сучасні вимоги до дослідження й охорони об'єктів історико-культурної спадщини ґрунтуються на переосмисленні національного культурного надбання під кутом зору просторових підходів. Якщо раніше увага містобудівників і пам'яткоохоронців зосереджувалася на окремих архітектурних спорудах і ансамблях, то тепер вона концентрується на великих просторових системах. Згідно з підходами, започаткованими Венеціанською хартією 1964 р., поняття "пам'ятка архітектури" не обмежується рамками окремої споруди - йдеться про охорону культурної спадщини як комплексу історичного архітектурно-просторового середовища в межах містобудівельно-ландшафтних комплексів. Так звана рядова забудова міста іноді формує його історичний образ не меншою мірою, ніж окремо взята архітектурна споруда.

З погляду сказаного важливим є введення в науковий обіг поняття "територіальна форма охорони культурної спадщини", тісно пов'язаного з терміном "історичний ареал населеного місця", про який уже йшлося вище. Під історичним ареалом, за Л.Прибеґою, розуміється частина міста чи іншого поселення, яка зберегла старовинний характер. Інакше кажучи, це історично успадкована сукупність об'єктів міської чи сільської забудови, у тому числі й пам'яток, організованих територіально. Форма охорони історично успадкованого утворення, що займає певну територію і відзначається специфічною планувальною структурою й забудовою, має бути також територіальною. В історичних ареалах маємо поєднання різних видів і типів об'єктів нерухомої культурної спадщини: пам'яток архітектури, історії, археології, монументального мистецтва, локальних ансамблів і комплексів зі статусом архітектурних чи історико-культурних заповідників, садово-паркових комплексів. "Тобто історичний ареал - це комплексний інтегрований об'єкт культурної спадщини"¹⁸.

Кожне місто являє собою своєрідний сплав пам'яток містобудування та архітектури і природних та штучних ландшафтів, які виникли, розвивалися, зазнавали змін на протязі століть. Часто ці зміни відбувалися не шляхом природного еволюційного розвитку, а під впливом воєн, революцій, волюнтаристських рішень. Зазнаючи руйнувань, міста перетворювались на села, а слободи, козацькі зимівники ставали містами. Відтворити цей процес в історичній ретроспективі надзвичайно складно. Але без цього неможливо вирішити цілий ряд методологічних проблем містознавства.

Головна серед них - проблема критеріїв визначення самого поняття "місто". Очевидно, що більшість міст на зорі свого існування були звичайними поселеннями, забудованими землянками або напівземлянками. Ознакою перетворення поселень на міста можуть бути захисні стіни та башти, поява вулиць, наземних житлових будинків, ремесел. Археологи, які досліджують Ольвію, вважають, що певні елементи містобудівної регламентації з'явилися там в останній чверті VI - першій чверті V ст. до н.е. У той час на центральному теменосі міста був збудований храм, присвячений Аполлону Лікарю. Але регулярної системи планування Ольвія тоді ще не мала, не знайдені досі й залишки тогочасних оборонних споруд. Лише своєрідний будівельний бум, який пережила Ольвія в IV ст. до н.е., дає змогу говорити про неї як про велике античне місто¹⁹.

Очевидність містоформуючих ознак, проте, не забезпечує вироблення чітких критеріїв міста навіть стосовно значно більш близьких до нас історичних часів. М.Кавун, наприклад, звертає увагу на розмитість поняття "місто" в працях різних дослідників південноукраїнських теренів. "Окремі фортеці, замки, споруджені для потреб оборони, іноді вважаються істориками за міста, а іноді ні. Якщо увага надається степовій частині, тут у категорію міст прийнято зараховувати і об'єкти військового призначення, побудовані переважно

як фортеці, економічні функції яких були мінімальними. Це яскраво свідчить про те, що система критеріїв визначення ознак міста не вироблена повністю, і що різні дослідники вживають термін "місто" у власному тлумаченні²⁰.

Проблема міського літочислення - одна з найскладніших у містознавстві. Піки її загострення припадають на часи відзначення ювілеїв міст - у переддень ювілеїв, справжніх та уявних, вік міста стає об'єктом нестримної політизації. Всім пам'ятне гучне святкування 1500-літнього ювілею Києва у 1982 р. А проте навряд чи хтось може представити бодай якесь наукове обґрунтування дати 482 р. як часу заснування столиці України.

Чимало курйозів пов'язано з відначенням 900- і 925-річчя Кам'янця-Подільського. Дата заснування міста - 1062 р. - упродовж тривалого часу вважалася науково обґрунтованою. Але Я.Дашкевич переконливо довів, що ця "найдавніша згадка" про місто - фальсифікат, виготовлений місцевими вірменами у XVI ст. з метою обґрунтування тривалості свого перебування на Русі. Численні згадки про Кам'янець у літописах і хроніках також не можуть слугувати надійним орієнтиром, оскільки Кам'янців у Волинській землі та Галицько-Волинській державі було декілька. Єдино надійними є дані археологічних та археолого-архітектурних досліджень, які дають змогу простежити історичну топографію Кам'янця з другої половини XII ст. Концепція "дако-римського періоду" в історії Кам'янця, яка відсуває початки міста до II - III ст. н.е., зустрінута в середовищі істориків неоднозначно і потребує додаткових аргументів для свого підтвердження²¹.

Відділу регіональних проблем історії України досить часто доводиться виступати арбітром у суперечках істориків і краєзнавців щодо віку того чи іншого міста. Справа ця досить невдячна. Вік міста - категорія умовна, за винятком тих рідкісних випадків, коли існують відповідні рескрипти чи укази про заснування міста в незаселених до того місцях. Але навіть тоді, коли історики орієнтуються на ці укази, немає впевненості, що при цьому не втрачаються дорожочинні сторінки передісторії міського життя. Найбільш показовий щодо цього приклад - Одеса, заснування якої пов'язують з містобудівною діяльністю О.Суворова та Й.Дерибаса і датують 1794 р. Але якщо уважно проаналізувати відповідні документи, неважко дійти висновку, що в них ішлося фактично про перейменування та перепланування фортеці, яка існувала там з кінця XIV ст. Перша згадка про поселення Коцюбіїв (Качибей) як торговий порт відноситься до 1415 р. Пізніші згадки про це поселення (Казакенов, Казубінів, Качибей, Качібійов, Казібінов) фіксують наявність замку, порту, маяка, навіть мосту (часто як "давністю зруйнованих"). На цій підставі деякі дослідники стверджували, що у XVI - XVII ст. Качибей як замок і порт припинив своє існування, а його наявність на старих картах була лише даниною традиції. Втім, опублікований нещодавно Ю.Мициком польський документ XVI ст., складений, очевидно, для дипломатів, не тільки засвідчує наявність Качибей, а й визначає відстань до нього від Сангрода (ймовірно, Самбора на Дністрі)²². На користь гіпотези про безперервність існування значного поселення на місці Одеси свідчить і те, що залишки замку-фортеці Качибей можна було бачити ще в середині XVIII ст. У царському указі, з яким пов'язують заснування Одеси, прямо вказується на Хаджибей як місце розташування військової гавані²³.

Чимало міст України виникло на місці сторожових пунктів, козацьких слобід, зимівників. Приміром, Артемівськ (Бахмут), достовірна історія якого простежується з 1701 р., виник на місці селища Бахмут, відомого як сторожовий пункт з 1571 р. На місці Нікополя знаходилася Микитинська Січ. Катеринослав було побудовано на місці козацької слободи Половиці.

З історичного погляду відсутність точних дат заснування того чи іншого

міста не повинна дивувати: адже виникнення поселення - не одномоментний акт, а тривалий у часі процес. Як правило, вік міста відраховується від першої згадки в писемних джерелах, а ця згадка може бути віддаленою від справжньої дати заснування на десятиліття і навіть століття. Справа ускладнюється, коли виникає політична потреба у точному визначенні віку міст - адже кожне з них намагається відзначати якийсь ювілей. У 70 - 80-х рр., приміром, визначалася ціла серія 200-літніх ювілеїв міст півдня України, і далеко не завжди ювілейна хронологія спиралася на достовірні дані науки.

В дискусіях з проблем екохронографії, які особливо активно ведуться в Україні в останнє десятиліття, висловлено чимало слушних думок щодо критеріїв, які мають становити основу літочислення історичних міст. Пропонується насамперед більш чітко розмежувати поняття "утворення міста" та "заснування міста" - з врахуванням різних етапів генези і розвитку поселень. Про заснування міста можна говорити на основі відповідного правового акту, який фіксує початок будівництва. Заснування міста - правова категорія, утворення - історична. Зміст останньої може визначатися не лише конкретними правовими документами, а й сукупністю непрямих свідчень джерел. При цьому до уваги мають братися безперервний розвиток поселення з моменту виникнення, а також час виникнення його історичного центру і час поглинення ним тих поселень, які виникли раніше й спочатку не входили до складу його території²¹.

Останнє міркування є слушним для тих випадків, коли територія міста складається із залишків кількох поселень, які виникли в різний час. Приміром, до складу Катеринослава увійшли, крім запорозької слободи Половиці, що виникла в 1743 р., більш давні поселення - Нові Кодаки і Лоцманська Кам'янка. Чи правомірно у таких випадках "задавнювати" вік міста?

Більшість дослідників схиляється до того, що цього робити не варто: доцільніше брати до уваги вік того поселення, яке стало ядром майбутнього міста, і то лише в тому разі, якщо існує прямий зв'язок між ними, і міська традиція не переривалася. Але тут потрібен диференційований підхід у кожному конкретному випадку. Загалом же проблема історичної спадковості у розвитку міст є такою, що потребує додаткових дослідницьких зусиль та обов'язкового узгодження після нових дискусій.

Кабінет Міністрів України зробив велику справу, не тільки затвердивши своєю постановою від 26 липня 2001 р. Список історичних населених місць України, а й закріпивши офіційно визнані дати їх заснування або першої писемної згадки. Кабмін зобов'язав Державний комітет будівництва, архітектури та житлової політики продовжити цю роботу з визначенням меж історичних ареалів населених місць, включених до списку. Треба сподіватися, що в її ході поступово усуватиметься різнобій у датах, а вік міста фіксуватиметься з врахуванням думок, висловлених у ході численних дискусій. Поки що цього не досягнуто, про що можна судити хоча б з того, що заснування Кам'янця-Подільського у списку датується II століттям.

Солідний обсяг інформації про міста станом на 1999 р. містить довідник "Міста України", складений А.Івченком. Тут подано дані не лише про рік заснування або першої згадки про місто, а й про надання йому магдебурзького права чи статусу міста, а також про зміну назв міст. Проте якщо порівняти наведені у довіднику дані з тими, які потрапили до щойно згаданого Списку історичних населених місць, в очі впадає багато неузгоджень. Стосовно того ж Кам'янця-Подільського тут фігурують дві дати - 1062 і 1196 рр.

Чимало складностей у теоретичному і практичному містознавстві пов'язано з відсутністю чіткості у визначенні ключових понять "культурна спадщина", "культурні цінності", "пам'ятка" ("пам'ятник"), "пам'ятка історії і культури", "пам'ятка містобудування", "пам'ятка архітектури" тощо.

Поняття "культурна спадщина", закріплене в Конвенції про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини (1972), відносить до культурної спадщини лише нерухомі об'єкти, у тому числі:

- пам'ятки: твори архітектури, монументальної скульптури та живопису, елементи або структури археологічного характеру, написи, печери й групи елементів, що мають значну універсальну цінність з погляду історії, мистецтва або науки;

- ансамблі: групи самостійних або об'єднаних будівель, архітектура, спільність або зв'язок з пейзажем яких становить значну універсальну цінність з погляду історії, мистецтва та науки;

- визначні місця: твори людини або спільні твори людини і природи, а також зони, що включають археологічно визначні місця й становлять певну універсальну цінність з погляду історії, естетики, етнографії або антропології²⁵.

У такому трактуванні під поняття "культурна спадщина" не потрапляють археологічні знахідки, рукописи, книги, архівні документи - для них існує поняття "культурні цінності". Але відповідно до Конвенції про охорону культурних цінностей останнім поняттям охоплюються і рухомі й нерухомі пам'ятки. Введення в обіг ще й поняття "культурна власність" (cultural property) навряд чи сприятиме термінологічній чіткості²⁶.

А поки що термінологічна неузгодженість створює додаткове поле напруги, яке широко використовується в політичних цілях. Приміром, прийняття Верховною Радою закону України "Про охорону культурної спадщини" від 8 червня 2000 р. подекуди подається не тільки як "прикрий ляпсус нашого законотворення", але й як "антиукраїнщина в законі", "гучний ляпас українським патріотам". Підставою для таких звинувачень є обмеження кола пам'яток, що охоплюються поняттям "культурна спадщина" лише нерухомими пам'ятками. В.Кузьменко вбачає в цьому засіб "заохотити і захистити українжерів у паплюженні нашої культурної спадщини, пов'язаної із словом та духовністю"²⁷. Те, що обмежують поняття "культурна спадщина" нерухомими пам'ятками не українжери, а Конвенція ЮНЕСКО 1972 р., з якою Україна повинна рахуватися, шанований професор лишив поза увагою.

Інша річ, що в законі 1978 р. "Про охорону і використання пам'яток історії та культури" дійсно йшлося про охорону більш широкого кола пам'яток (як нерухомих, так і рухомих). Втім, поняття "пам'ятка історії та культури" теж викликало чимало дискусій. Багато хто доводив, що можна обмежитися поняттям "пам'ятка культури", оскільки ним охоплюються і пам'ятки історії. Але це не зовсім так, оскільки, наприклад, пам'ятки воєнної історії під дефініцію "пам'ятка культури" підвести неможливо. Тому термін "пам'ятка історії і культури" здобув права громадянства і юридичний статус.

Тут доречно згадати, що і саме поняття "пам'ятка" утверджувалось у культурному дискурсі з неабиякими труднощами. У радянському термінологічному арсеналі перевага віддавалася поняттю "пам'ятник" (а, отже, і сенс культурної політики вбачався у тиражуванні монументів). Початок дискусіям з приводу співвідношення понять "пам'ятка" і "пам'ятник" та їх закоріненості в українській і російській культурних традиціях поклали статті В.Акуленка²⁸. За необхідність більш чіткого розрізнення цих двох понять і надання поняттю "пам'ятка" родового (більш широкого) значення порівняно з поняттям "пам'ятник" на сторінках журналу "Пам'ятки України" пізніше висловилися С.Кот, Д.Гринишин і Я.Дашкевич, В.Русанівський та інші фахівці²⁹. З врахуванням думок, висловлених у ході дискусій, укладачі Зводу пам'яток історії і культури України застосовують поняття "пам'ятка" як більш широке й узагальнююче у порівнянні з поняттям "пам'ятник".

Розрізненням понять "пам'ятки" і "пам'ятники" дискусії не завершилися.

Адже обидва поняття надзвичайно місткі й охоплюють різні категорії пам'яток - археології, історії, містобудування, архітектури, монументального і прикладного мистецтва тощо. Дискусійними стали нещодавно поняття "пам'ятка містобудування" та "пам'ятка архітектури". Урбаністика, за Б.Колоском, виросла з архітектури і знаходиться в процесі остаточного відокремлення від неї. Ще зовсім недавно існувала стійка традиція розглядати пам'ятки містобудування як продукт суто архітектурної діяльності. В офіційних документах поняття "пам'ятка архітектури" та "пам'ятка містобудування" застосовуються зазвичай як тотожні. Проте у процесі підготовки матеріалів до Зводу пам'яток історії та культури виникла проблема розмежування цих двох понять, причому питання про підпорядкування одного іншому розв'язувалося неоднозначно. Відомий фахівець з питань охорони історичного середовища Ю.Ранінський вважає ознакою розширення поняття "пам'ятка архітектури" включення в нього понять "пам'ятка містобудування", "історичне міське середовище" тощо. Натомість Б.Колосок обґрунтовано доводить, що не архітектура як діяльність включає в себе містобудівництво, а містобудівництво, як більш складна галузь, включає в себе архітектуру. Архітектурні споруди в своїй основі статичні, а урбаністичні утворення динамічні. Вони поведуть себе як складна багатфункціональна система, що має свою інерцію розвитку. Тому і завдання охорони містобудівної спадщини складніші, ніж завдання охорони пам'яток архітектури. Вони передбачають не консервацію, а вдосконалення на основі врахування традицій спадкового розвитку³⁰.

Цікавий погляд на зміст поняття "архітектура й містобудування" пропонує В.Вечерський. Архітектуру й містобудування він розглядає як умовно-безперервний ряд матеріальних об'єктів антропогенного середовища та систем цих об'єктів - як тих, що збереглися до нашого часу, так і втрачених, але відомих нам з джерел - у комплексі з ідеологічними засадами, теоретичними поглядами, знаннями і професійними уміннями творців тогочасної архітектури й містобудування (замовників, архітекторів, військових інженерів, артільних майстрів тощо)³¹. Застосування такого підходу здатне відкрити перед містознавством нові, незрівнянно ширші, обрії, вивести його в кінцевому рахунку на аналіз впливу середовища щодо темпів і ритмів міського життя на різних історичних етапах.

Спрямування дальшого містобудівного розвитку України визначатиметься завданнями збереження традиційного характеру середовища, містоформуючої ролі архітектурної спадщини. Природно, що вплив містознавчої науки на збереження історичного образу наших міст невинно зростатиме. Особливу роль у цьому процесі мають відіграти Державний науково-дослідний інститут теорії та історії архітектури й містобудування, який упродовж багатьох років розробляє методичні рекомендації по дослідженню міської історико-культурної спадщини. Поміж іншим вони містять класифікацію історичної забудови, виходячи з її композиційної ролі в оточуючому та історичному середовищі, основи методики досліджень історико-культурної спадщини й історико-архітектурного потенціалу міського середовища³². Наголошується на значенні первісного планування населеного пункту як основи архітектурно-просторової композиції, зазначається, що вже само по собі планування міста може мати самостійну історичну й наукову цінність і розглядатися як пам'ятка містобудування. В процесі роботи над Зводом пам'яток історії та культури ці рекомендації оновлювалися й модифікувалися³³.

Відповідно до законів України "Про охорону культурної спадщини" та "Про основи містобудування" останнім часом цей же інститут розробив но-

вий нормативно-правовий акт, що встановлює порядок визначення меж і режимів використання історичних ареалів населених масивів, обмеження господарської діяльності на цих територіях. Історичні ареали визначаються тільки в населених місцях, затверджених Списком Кабінету Міністрів України. Режим використання території історичного ареалу визначається його історико-культурним потенціалом – кількістю, видами, типами й категоріями об'єктів культурної спадщини, наявністю заповідників, загальною містобудівною структурою, а також встановленими зонами охорони пам'яток.

З утворенням Центру пам'яткознавства НАН України та УТОПІК містознавці дістали координаційний центр, який опікується виробленням сучасних наукових підходів до виявлення та визначення категорійності пам'яток, відновлення історико-культурного середовища міст. Проте справа створення української національної бази даних по пам'ятках архітектури та містобудування, як і взагалі справа інформаційного забезпечення архітектурно-історичних досліджень (а лише цей шлях дасть змогу піднести дослідницьку і пам'яткоохоронну роботу на якісно новий рівень) в останні роки загальмувалася³⁴. Гостро дається взнаки слабка розвинутість менеджменту історичної архітектури, який передбачає складання бізнес-планів інвестування в реставрацію об'єктів цінної забудови і наступної їх ефективної експлуатації.

Очевидною є потреба надати історичному містознавству нового дихання – насамперед шляхом координації зусиль істориків, археологів, фахівців у галузі містобудування та архітектури, географів, краєзнавців навколо створення принципово нової системи обліку пам'яток містознавства, історії та культури й наукового опрацювання різнопланової текстової і відеографічної інформації про історичні міста. Уявляється надзвичайно важливим, щоб історичне місто розглядалося не лише як комплекс пам'яток, але й як живий організм з цілісним, притаманним лише йому історико-культурним образом, особливостями ментальності тощо. Історична інформативність міста цілком вито залежатиме від того, наскільки точно буде відтворено характер взаємозв'язків містобудівної спадщини, природного оточення і життєдіяльності людини на різних історичних етапах. Належить визначитися з типологією історичних міст, простежити специфічність їх типових ознак. Значення цієї роботи особливо зростає в контексті прийнятого рішення про видання енциклопедії "Історія міст і сіл України".

Завдання, які постають у зв'язку із створенням енциклопедії міст і сіл України, значно складніші і масштабніші, ніж уявляється на перший погляд. Адже йдеться не про просте оновлення, а про кардинальне переосмислення територіальної організації суспільного життя в Україні на протязі багатьох століть. Причому робити це доведеться в інших формах, на принципах сучасного енциклопедизму. Безумовно, має рацію Ю.Данилюк, коли пише про те, що підготовка такого видання можлива лише на основі Державної програми, яка б об'єднала зусилля Національної академії наук, вищих навчальних закладів, архівів, бібліотек, музеїв, об'єднаних краєзнавців. Уповати на те, що сили і ресурси кількох інститутів НАНУ будуть достатніми для виконання цього завдання, значить завести справу у глухий кут³⁵. Досвід підготовки "Історії міст і сіл Української РСР" переконливо свідчить про необхідність централізованого бюджетного фінансування цього проекту з урахуванням великої роботи, яку належить провести на місцях.

Історичні міста – своєрідні згустки позитивної енергії, залишені нам у спадок нашими пращурами. В них закодовано секрети оптимальної взаємодії людини і довкілля, нев'янучої у віках краси. Піклування про історичні міста й пропаганда їх безцінних надбань – це турбота про вічність і продовження нашого буття в ній.

- ¹ Лихачев Д. Заметки о русском // Советская культура. - 1988. - 27 августа.
- ² Парцхаладзе Л. Перспективы для городской власти // Зеркало недели. - 2003. - 17 мая.
- ³ Яловий В. Поріднені міста Києва: досвід і перспективи регіональної дипломатії // Всесвіт. - 2002. - № 5-6. - С 137 - 141.
- ⁴ Див.: Катаргіна Т.І. інтеграція пам'яток історії та культури в структуру індустрії туризму (зарубіжний досвід) // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). - Вип. 17. - К.; Донецьк, 2001. - С 273 - 280.
- ⁵ Юшков С.В. Очерки по истории феодализма в Киевской Руси. - М.;Л., 1939. - С. 23.
- ⁶ Греков Б.Д. Киевская Русь. - М., 1949. - С. 100.
- ⁷ Див.: Брайчевський М. Коли і як виник Київ // Вибрані твори. - Нью-Йорк-Київ, 1999. - С. 127 - 128.
- ⁸ Див.: Жданович А. Архитектура белорусских и украинских городов Речи Посполитой: организация и анализ информации в базах данных // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. - 4.6(7). - 4.1. - К., 2001. - С 388 - 390.
- ⁹ Туха М.В. Очерки по статистике населения. - М., 1960. - С. 280.
- ¹⁰ Праці Центру пам'ятокознавства. - Вип. 1. - К., 1992. - С. 53 - 54.
- ¹¹ Конвенции и рекомендации ЮНЕСКО по вопросам охраны культурного наследия. Сб. документов. - М., 1990. - С. 42 - 43.
- ¹² Докладніше див.: Прибега Л.В. Міжнародна охорона історико-культурної спадщини // Праці Центру пам'ятокознавства. - Вип. - С 46 - 47.
- ¹³ Праці Центру пам'ятокознавства. - Вип. 1. - С 56-58.
- ¹⁴ Там само. - С 60 - 62. ~*
- ¹⁵ Див.: Заремба С.З. Українське пам'ятокознавство: історія, теорія, сучасність. - К., 1996. - С 425 - 426.
- ¹⁶ Тронько П.Т. До питання про статус історичного міста // історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). - К., 1996. - С 10.
- ¹⁷ Прибега Л.В. До питання морфологічного аналізу пам'яток архітектури // Праці Центру пам'ятокознавства. - Вип. 3. - К., 2001. - С 35.
- ¹⁸ Прибега Л.В. Методологічні засади територіальної охорони об'єктів культурної спадщини // Міжнародний семінар "Проблеми та досвід збереження історичних традицій та об'єктів культурної спадщини". 30 вересня — 2 жовтня 2002 р. Україна, м. Київ. — Тези доповідей. - К., 2002. - С. 11.
- ¹⁹ Крижицький С.Д., Зубар В.М., Русаєва А.С. Античні держави Північного Причорномор'я // Україна кризь віки. - 1.2. - К., 1998. - С 84, 139 - 140.
- ²⁰ Кавун М. Актуальні питання літочислення міст Півдня та Сходу України // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). - Вип. 16. - К. - Донецьк, 2001. - С 262.
- ²¹ Огляд дискусій з цього приводу див.: Винокур І., Петров М. Про час заснування Кам'янця-Подільського: дискусійний аспект // Краєзнавство. - 1999. - № 1-4. - С 10-21.
- ²² Див.: Саложников І. Нове письмове джерело середини XVI століття з історії та археології Північного Причорномор'я // Київська старовина. - 2002. - № 5. - С 110-113.
- ²³ історія міст і сіл Української РСР. Одеська область. - К., 1969. - С 86.
- ²⁴ Див., напр. Мицик Ю.А. Про необхідність перегляду дат заснування міст України // Краєзнавство. - 2000. - № 1-2. - С 78-80; Жуковский М. Про літочислення населених пунктів України, заснованих запорозьким козацтвом // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). - Вип. 16. - С 264 - 270.
- ²⁵ Конвенции и рекомендации ЮНЕСКО по вопросам охраны культурного наследия. - С. 42-43.
- ²⁶ Див.: Молчанов СИ. К вопросу об использовании в законодательстве понятий "культурное наследие" и "культурное достояние" // [http: www.patrimony.ru/rus/science/ on terms/htm](http://www.patrimony.ru/rus/science/ on terms/htm).
- ²⁷ Кузьменко В. Антиукраїнщина в законі // ПІК. - 2002. - № 41. - С. 44 - 46.
- ²⁸ Акуленко В. Про наукові критерії визначення й оцінки пам'яток історії та культури // Укр. іст. журн. - 1971. - № 6; Його ж. "Пам'ятки" чи "пам'ятники"? Про мову законодавчих актів // Літературна Україна. - 1976. - 21 вересня; Його ж. історія несе надію // Старожитності. - 1991. - 10 листопада.
- ²⁹ Кот С. Пам'ятка чи пам'ятник // Пам'ятки України. - 1986. - № 4. - С 29-31; Гринишин Д., Дашкевич Я. Ще раз про слова "пам'ятка" і "пам'ятник" // Там само. - 1987. - № 3. - С 20-22; Русанівський В. Усе ж таки пам'ятка // Там само. - 1988. - № 4. - С 25 - 26.
- ³⁰ Колосок Б. Про поняття "пам'ятка архітектури" і "пам'ятка містобудування" // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. - Вип. 17. - К.-Донецьк, 2001. - С 260 - 263; Його ж. Пам'ятки містобудування та їх охорона // Праці Центру пам'ятокознавства. - Вип. 3. - С 49 - 72.
- ³¹ Вечерський В. Архітектура й містобудування України доби Гетьманщини. Автореф. дис. ... канд. архітектури. - К., 2001.
- ³² Методические рекомендации по исследованию историко-культурного наследия в городах Украины. - К., 1982.

³³ Методичні рекомендації по підготовці матеріалів Зводу пам'яток історії та культури України. - К., 1993; Актуальні питання виявлення і дослідження пам'яток історії та культури. - 4.1.2. - К., 1999.

³⁴ Див.: Заремба С.З. До десятиліття Центру пам'яткознавства НАН України та УТОPIK // Праці Центру пам'яткознавства. - Вип. 3. - С 3 - 13.

³⁵ Данилюк Ю.З. Дослідження історії міст і сіл України в контексті набутого досвіду // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). - Вип. 19. - К.; Донецьк, 2001. - С. 262.

Резюме

В статті розглядаються концептуальні проблеми сучасної історичної урбаністики, пропонується власне авторське бачення ряду дискусійних питань, зокрема вироблення методологічних підходів до проблеми літочислення міст. Особлива увага приділена розробці теоретичних аспектів містознавства у контексті історичної регіоналістики.

The conceptual problems of the modern historical urbanistics are being examined in the article, the author's own opinion about the number of discussive questions is being proposed, among their number the development of the methodological approach to the problem of the system of chronology of the cities.

